

UOT 82-09**VÜCUDNAMƏLƏRDƏ FONOPoETİK MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR****E.F.MƏMMƏDOVA-KEKEÇ***Bakı Avrasiya Universiteti**mamedovaelmira4@gmail.com*

Məqalədə Azərbaycan, türk, özbək, qazax və digər türk xalqlarının vücutnamə mətnləri nəzərdən keçirilir. Vücutnamə insan ömrünü məzmunca əks etdirən bir janrdır. Türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında vücutnamələrin poetikasının öyrənilməsi aktual problemlərdəndir. Janrın arxitektonikasında fonopoetika bədii üslubun əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Ölçü, qafiyə, ritm, səs təkrarları fonopoetikanın əsas ünsürləri kimi vücutnamələrin strukturunda forma elementlərinə çevrilir.

Açar sözlər: Vücutnamə, fonopoetika, qafiyə, ölçü, ritm, səs təkrarları.

Vücutnamə türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında rast gəlinən bir janrdır. Məzmun baxımından insan ömrünü səciyyələndirən bu mətnlər, adətən, insanın dünyaya gəlməsindən ölümünə qədərki ömrünü ehtiva edir. Vücutnamələrin məzmun arxitektonikası məndən mətnə müxtəliflik göstərir. Çünki folklor mətnlərində, dastanlarda bu məzmun qəhrəmanın ömrünü səciyyələndirmək, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında, eləcə də orta əsr risalələrində təsəvvüfi məzmunu əks etdirmək, aşıq yaradıcılığında bu əsnədən çıxış edərək insanı axirətə hazırlamaq, dünyanın faniliyini vurğulamaq və şəxsi həyatla bağlı təfərrüatlardan bəhs etmək, müasir dövrdə isə çağdaş insanın psixoloji problemlərini yansımaq və həyata olan ironiyasını ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Vücutnamələrin forma baxımından arxitektonikasında ən kiçik elementlər fonetik qatla bağlıdır. Bədii mətnin strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən fonoloji vasitələr səs və məna baxımından bədii gözəlliyin təmin olunma üsullarıdır. Asif Hacılı tərəfindən bu tip vasitələr ilkin struktur vahidləri adlandırılır (6, 15). Vücutnamə janrının forma müxtəlifliyi (beyt, qoşma, gəraylı, müxəmməs, sərbəst şeir və s.) mövcud olduğu üçün universal olaraq ritm, qafiyə, vurğu kimi məsələlərdən bəhs etmək mümkün deyil. Vücutnamə ölçüsünə görə müxtəlif tip şeirlərdən qurulduğu üçün heca vəznində yazılmış örnəklərin misradaxili bölgüləri müxtəlifdir. Nəzərə alsaq ki, əruz vəznində və sərbəst şeirlə yazılmış vücutnamələr də mövcuddur, bu zaman müxtəlif linqvopoetik səviyyələrdə çeşidliliyin olduğunu vurğulamalıyıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu kontekstdə vücutnamələrin ümumi arxitektonikasında for-

ma birliyi olmadığı üçün aşağıdakı örnəklərin fonopoetik özəlliklərindən bəhs edəcəyik.

1. Anonim vücudnamələr;
2. Dastanlarda vücudnamələr;
3. Məsnəvilərdə vücudnamələr;
4. Aşiq yaradıcılığında vücudnamələr;
5. Sərbəst şeirdə vücudnamələr.

Fonopoetik məsələlər deyildikdə, ölçü, qafiyə, səs təkrarları kimi bədii üslubun imkanlarından bəhs edəcəyik.

Ölçü. Anonim vücudnamələr ilkin nümunələrdir və heca vəznindədir. Poetik ritm ölçülərlə şərtlənir. Aşağıdakı tapmaca vücudnamənin ilk iki misrası 2+2, digər misraları isə 3+2 ölçüsündədir:

*Beşte // toklu,
Onda // kuzu,
Yirmide // aslan,
Otuzda // kaplan...* (2, 198)

Dastan mətnlərindəki vücudnamələrdə də ölçü müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Çünki arxaik və aşiq yaradıcılığına məxsus dastanlar arasında ölçü baxımından eyniyyət yoxdur. “Kococaş” dastanındakı aşağıdakı vücudnamə parçası 4+3 ölçüsündədir:

*Bir caşarda // bilingen
Eki caşar // bolgondo
El közünü // ilingen
Üç caşarga // çıkkanda* (1, 158)

Aşiq yaradıcılığına məxsus vücudnamələr isə qoşma və gəraylı şəklindədir. Həmin vücudnamələrin ölçüləri də stabil deyil. Məsələn, aşağıdakı qoşma 4+4+3 ölçüsündədir:

*Doksanında // otursa da // kalkamaz,
Yüz yaşında // ne kovsa da // tutamaz,
Yüz ellide // hiç yerinden / kalkamaz,
Kervanı kesilmiş // yollar olur // bir zaman.* (5, 22)

Qoşma şəklində olan vücudnamələr arasında 6+5 ölçülü şeirlər də diqqəti cəlb edir. Nümunə olaraq, Aşiq Abbas Tufarqanlının aşağıdakı vücudnaməsini verə bilərik:

*Ata bəşərindən // gəldim anaya,
Ana bədənində qan // oldum durdum.
Anam boylu qaldı // yatdı vədəyə,
İki mələk qırx gün // çəkdi cəfamı.* (4, 36)

Gəraylı vücudnamələr isə əsasən 4+4 ölçüsü ilə qurulmuşdur:

*Əlli yaşda // oldum qoca,
Gündüzümü // sandım gecə.
Daha gəlmə // rəm vecə,
Çox vaxtsız // nihana döndüm.* (4, 47)

Təbii ki, burada bütün vücudnamə mətnlərinin ölçülərindən bəhs etmək mümkün deyil.

Qafiyə. Bədii mətnin arxitektonikasında mühüm elementlərdən biri qafiyədir. Əslində nəzm mətnini nəsrədən ayıran bu element şeiriyəti gücləndirir və mətnə səslərin müəyyən ahəngini və düzümünü yaradır. “Qafiyə dedikdə adətən şeir kompozisiyasının təşkilinə xidmət edən müxtəlif səs təkrarları nəzərdə tutulur. Ancaq qafiyə yalnız kompozisiya bütövlüyü yaratmır, semantik funksiya da daşıyır. Belə ki, qafiyə müxtəlif sözləri səs paralelizmində birləşdirərək, fərqli mənaları qarşılaşdırır və xüsusi təəssürat doğurur” (6, 19). Təbii ki, mətn və müəllif kontekstində fərdi üslub və deyim tərzii xüsusi rol oynayır və qafiyənin də bu baxımdan müxtəlif çeşidləri ortaya çıxır. Bütün müəlliflər sərrast şəkildə söz seçə bilib bu ahəngi yarada bilmədikləri üçün qafiyə nisbi və dəqiq, tam və yarımçıq, sadə və mürəkkəb qafiyələr şəklində qurulur. Aşağıdakı nümunə nisbi qafiyədir, çünki ikinci və dördüncü misrada qafiyə yaradan sözlər arasında nisbi uyğunluq var:

*Əsli bəni-adəmin vəsmin söyləyim,
Ata vücudundan **gəldim anaya.**
Ana bətnində qan oldum durdum,
Anam həmlə oldu, **qaldım vədaya.** (4, 47)*

Yarımçıq qafiyə:

*Yetmişdə işim **gethaget oldu,**
Oğul dönük düşdü, **gəlin bəd oldu,**
Qohum-qardaş hamı **məndən yad oldu,**
Qaldım valehlərə haqqı Rzayə. (4, 49-50)*

Tam qafiyə:

*İki yaşda yavaş durdum **ayağa,**
Qaçardım gələndə **ata qabağa,**
Çox dedilər mənə **nəzir sadağa,**
Allah, ucalt bu balanın başını. (5, 53)*

*O`nda o`q-yoyni **otishib,**
O`n birda kurash **tutishib,**
O`n to`rtda ishqa **tutashib,**
Bir toza dostona yetdi. (5, 41)*

Mürəkkəb qafiyə:

*On tokuzda yitmiş **makam zahir oldu,**
Zikrin aytıp iç ü **taşım tahir boldı,**
Nere varsam Hızır **Babam hazır boldı,**
Ğavsü`l-ğıyas mey içürdi **toydum muna.** (5, 52)*

*Anam kayalara **çaldı özünü,**
Feryad etti tutan **yoktu sözünü,***

Ay keçmeden ağ bürüdü gözümü,

On yaşında zindan etti yolumu. (3, 271)

Səs təkrarları: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin, üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir” (8, 277). Vücutnamələrin arxitektonikasında səs və söz təkrarları da poetik ritmi yaradan əsas vasitələrdəndir. Xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri içərisində səs təkrarları ilə qurulan bu cür ritmik vücutnamələrə rast gəlirik:

İyirmi idim – igid idim,

Otuz idim – topuz idim.

Qırx idim – qırıq idim,

Əlli idim – bəlli idim,

Altmış idim – batmış idim.

Yetmiş idim – bitmiş idim,

Səksən idim – sərsəm idim. (4, 34)

Verilən nümunədə “idim” hissəciyinin təkrarından başqa, saylarla sifətlərin də səs tərkibi etibarilə uyğunlaşdırılması mətnədə poetik ritmə xidmət edir. Birinci misrada “i”, ikinci misrada “o”, üçüncü misrada “ə”, dördüncü misrada “ı”, beşinci misrada “a”, altıncı misrada “i”, yeddinci misrada isə “ə” saitlərinin, eyni zamanda müvafiq olaraq “y”, “t”, “q”, “l”, “t”, “t”, “m”, “s” samitlərinin sözlərin düzümündə ahəngdar şəkildə yer alması bu kiçik mətnin fonopoetik qatına xüsusi bir ritm əlavə edir.

Beləliklə, insanın ömür yolunun poetik ifadəsinə çevrilən vücutnamələr bütün səviyyələrdə obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Vücutnamələrdə bədiiliyin fonopoetik qatında alliterasiya və assonanslar da diqqəti cəlb edir. Yazılı ədəbiyyatda ilkin örnəklərdən olan Əhməd Yəsəvinin vücutnaməsində səs təkrarları diqqəti xüsusilə cəlb edir:

Kul Hacı Ahmed kırkğa kirding nefsingi kırk (5, 57)

Bu nümunədə k, g samit və i, ı saitləri vasitəsilə fonetik obrazlılıq yaradılır. Ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında bədii üslubun fonetik qatı daha çox diqqəti cəlb edir. Digər bir nümunədə də y, r samit və a, ı saitləri vasitəsilə səslərin ardıcılığı düzəldilir:

Kırk törtümde mahabbetni bazarıda,

Yakam yırtıp yığlap yördüm gülzarıda. (5, 57)

Otuzuna vardım ezel almadım,

Döküldü bağlartım gazel almadım,

Kötüye kul oldum güzel almadım,

Akranım emsalim eşime doğru. (5, 176)

Vücutnamələr üçün səciyyəvi olan səs təkrarlarından biri də anafirik təkrarlardır. Misra başlarının eyni səslərdən ibarət sözlərlə başlaması hadisəsi vücutnamə yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən bir haldır:

*Otuz dördte dayağına dayanır,
Otuz beşte yol yarıya boyanır,
Otuz altı gün doğmadan uyanır,
Otuz yedi sırma siredir güzel.*

*Otuz sekiz ölüm düşer aynına,
Otuz dokuz kırık düşer boynuna,
Kırk yaşında yarı koymaz koynuna,
Kırk birinde burma burmadır güzel.*

*Kırk ikiyi kırk üçüne vuramaz,
Kırk dördünde ağrı girer duramaz,
Kırk beşinde yanlışı anlar yoramaz,
Kırk altı havada turnadır güzel. (5, 195)*

Beləliklə, otuz və qırx yaşlarının ifadəsini bildirən bəndlərin poetik strukturunda anafirik düzümün yer alması diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, vücudnamələrin arxitektonikasında bu özəllik bir çox mətnlər üçün səciyyəvidir. Ömrün bir onilliyindən digərinə keçiddə iki misranın bir sayla (otuz), son iki misranın isə digər sayla (qırx) ifadə olunması həm semantik, həm də poetik baxımdan uyum yaradır.

Vücudnamələrdə səs təkrarlarında ahəngdarlıq həm də misranın əvvəlindəki sözlün sait və samitlərinin misranın sonuna qədər səs tərkibinə təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Misranın əvvəlindəki qalın və incə, açıq və qapalı saitlər bir növ misradaxili sait tərkibini “müəyyənləşdirir”:

*Yetmişinde ilik kemik sızılar,
Sekseninde deve gibi bozular,
Doksanında derman kalmaz gâziler,
İçi çürük koza benzer misâli. (5, 217)*

Yekun. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fonopoetik vasitələr vücudnamələrin bədii üslubi çalarlılığına xidmət edir və mətnlərin arxitektonikasında poetik ritm yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akdeniz Zeynep. Kırgız Destanlarında Kut İnancı. T.C. Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı (Halk Bilimi) Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2010, 413 s.
2. Çelebioğlu Âmil, Öksüz Yusuf Ziya. Türk Bilmeceler Hazinesi. İstanbul: Ülker Yayınları, 1979, 139 s.
3. Kaya Doğan. Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 424 s.
4. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 223 s.
5. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 316 s.
6. Hacılı Asif. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000, 162 s.
7. Qasımlı Məhərrəm, Allahmanov Mahmud. Aşıq şeirinin poetik bəçimləri və çeşidləri. Bakı:

Elm və təhsil, 2018, 220 s.

8. Quliyeva Məhirə. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 404 s.

К ФОНОПОЭТИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ В ВУДЖУДНАМЕ

Э.Ф.МАМЕДОВА-КЕКЕЧ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тексты вуджуднаме азербайджанского, турецкого, узбекского, казахского и других тюркоязычных народов. Вуджуднаме – жанр, по содержанию отражающий этапы человеческой жизни. В устной и письменной литературе тюркских народов изучение поэтики вуджуднаме является одной из актуальных проблем. В архитектонике жанра фонопоэтика выступает одним из выразителей художественного стиля. Размер, рифма, ритм, звуковые повторы как основные средства фонопоэтики в структуре вуджуднаме превращаются в элементы формы.

Ключевые слова: вуджуднаме, фонопоэтика, рифма, размер, ритм, звуковые повторы.

ABOUT PHONOPOETICAL PROBLEMS IN VUJUDNAMAS

E.F.MAMMADOVA-KEKECH

SUMMARY

The article discusses vujudnama texts of Azeri, Turkish, Uzbek, Kazakh and other Turkic peoples. Vujudnama is the genre that expresses the human life in content. In oral and written literature of the Turkic peoples, the study of the poetics of vujudnamas is one of the urgent problems. Phonopoietism is one of the main ways of literary style on the architectonics of genre. Measure, rhythm, rhyme and repetition turn into form elements as fixed assets of phonopoetism in the structure of vujudnamas.

Key words: vujudnama, phonopoetism, rhyme, measure, rhythm, repetition of phonemes.